

TUVA TÜRK LƏRİ

İsmayıl KAZIMOV,
professor

3-cü məqalə

İndi tarix gözəl bir şans verib ki, bütün Avrasiya coğrafiyasında olan türklər öyrənilsin. Azərbaycanla müqayisədə (İ.K.)

Güney Sibir boylarından, xalqlarından biri də Tuvalardır. Tuvalar qaraqaşlardır. Tuva Altayların bir boyudur. Tuvalar özlərinə Tıva deyirlər. Bu adların 4 və 5-ci əsrlərdə Çinin quzeyində formalaşan Toba dövlətləri ilə əlaqədar olduğu göstərilir. Tuva dövlətinin əksəriyyətini türklər təşkil edir. Bu günkü Tuva torpaqlarında göytürklər, uyğurlar, qırğızlar, monqollar tarixin müxtəlif dövrlərində hakimiyyət qura bilmişlər. Müxtəlif tədqiqatlarda tuvalar: uryanhay, uranhay, soyon, soyot, sayan, tuva və s. müxtəlif biçimlərdə adlandırılmışdır. 1921-1944-cü illərdə yarı müstəqil «Tuva Arat Respublikası»-nı (Tuva Xalq Cümhuriyyəti) yaradan tuvalılar, 1944-cü ildə Sovetlər Birliyinə ilhaq edilmiş, 1991-ci ildə Rusiya Federasiyasının daxilində federal hakimiyyət olmuşlar.

Tıva Respublikası Rusiya Federasiyasının subyektidir. Sibir federal dairəsində yerləşir, Şərqi-Sibir iqtisadi rayonuna aiddir. Paytaxtı Kızıl şəhəridir. RSFSR tərkibinə 14 oktyabr Tuvin Muxtar Vilayəti kimi daxil olmuş, 1961-ci ildən Tuvin Muxtar Sovet Sosialist Respublikası olmuşdur. Tıva respublikası şərqdən Altay və Xakas respublikaları, Şimaldan isə Krosnoyar, şimal-cənubdan İrkutsk vilayəti, Buryat respublikası ilə, cənubdan Monqolustanla sərhədlənir.

Tıvalılar antropoloji baxımdan monqollara oxşayırlar: irak eves kıştaqda

Tıvanın yaşayış məntəqələri: Kızıl, Kaa-Xem, Ak-Dovurak, Şaqonar, Çadan, Kızıl-Majalık, Turan, Sarıq-Sep, Sukpak, Muqur-Aksı, Xovu-Aksı, Teeli, Çaa-Xol, Samaqaltay, Erzın, Balqazın, Suq-Aksı, Xandaqaytı, Bay-Xaak və s.

Tıva su resursları ilə zəngin ölkədir. Tıva zəngin potensial şirin su ilə əhatə olunub. Demək olar ki, bütün çaylar Tıvanın ərazisini təşkil edir. İki çay- Böyük Yenisey (Biy-Xem) və Kiçik Yenisey (Kaa-Xem). Əsas su kütləsi çayda yaz-yay aylarında dağlarda qarın əriməsi və yağışların yağması ilə yaranır.

Respublika ərazisində 430 göl siyahıya alınmışdır. Mineral sular müxtəlif qrupdadır, soyuq və termal şəkildədir.

Ənənəvi təsərrüfat və mədəniyyət. Tıvalar köçəri təsərrüfata və mədəniyyətə sahibdirlər. Köçəri təsərrüfatı ilə bağlı əşyalar tarixən qorunub saxlanılmışdır. Onlar əsasən qoyunçuluq, atçılıq, ovçuluq, maralçılıq təsərrüfatı ilə məşğul olurlar.

Tıvada din buddizmdir. Tibet buddizmi daha qədimdir. Bu din qədim şaman elementlərini qoruyub saxlayır.

Tıvanın coğrafi mövqeyi. Tıvanın zəngin flora və fauna örtüyü vardır. Rusiyanın qırmızı kitabına düşmüş rəsmlər divarların üzünü kimi istifadə edilən dələ, ayı, canavar, maral, dağ keçisi şəkillərindən ibarətdir.

Tıvada Milli muzeylərinin adı Aldan Maadır adlanır. Burada zəngin arxeoloji kolleksiya toplanmışdır. Skif kurqanlarından «Arjaan-1», «Arjaan-2» məşhurdur. V.P. Ermolayevanın fotoqrafı, Tuvin etnoqrafik kolleksiyası, Qədim tuvin kişi və qadın geyimləri və bəzək əşyaları, Tuvin daş mədəniyyəti, şamanizm, buddizm və pravoslava aid kolleksiyalar, Tuvin Xalq Respublikasının rəsmi işləri, siyasi repressiya qurbanlarına aid sənədlər və s.

Tuva dili. Bu dil Sibir türk dilləri qrupuna daxildir. Onlar dillərinə «Tıva dilim» (tuva dilim) deyirlər. Tıva dil, dilin kodu-tuv, tyv (ISO 639)

Dövlətin dili tuvin və rus dilləridir. Tıvalıların ənənəvi bayramlarından biri «Tuva dili günü» adlanır. 2010-cü il statistikasına görə 283 min insan bu dildə danışır. Tıva dilinə rəsmi yerlərdə Tuvin dili də deyirlər.

Quzeydoğu qrupunda tuvalar altaylarla, saxalarla, xakaslarla bir qrup təşkil edirlər. Tarixən tuva türkləri saxa türkləri ilə birlikdə, içərisində monqollar olan ən intensiv türk dillərindən biri olmuşdur. Söz içərisində -Zsəsi ilə müqayisədə (AZAK), «D» səsinin vəziyyəsinə görə (ADAK) səciyyələmiş, yəni tuva dili qədim «D» səsinə qoruyub saxlayan yeganə, nadir türk dillərindəndir.

Bu dili zaman-zaman Radolov, Samoyloviç, Boqorodskiy, Rəsənen, Benzing, R.Arat, T.Tekin və başqa alimlər təsnif etmişlər. Radlov bu dili Abakan qrupunun alt şivəsi kimi xarakterizə etmişdir. Digər adlarını çəkdiyimiz türkoloq alimlər şimal-şərqi yaxud Quzey türkcəsi adı altında Yakut, Tuva və xakas dillərini bir əsas qrup olaraq alt qrupda təsnif etmişlər. Tuva dili də bölgülərə ayrılarkən onun kökünün Orxon abidələri ilə əlaqədar olduğunu göstərmişlər.

Tıva qrupu. Tıva dili və ya türkcəsi Rusiya Federasiyasının Tuva Muxtar Respublikasında danışılmaq və ədəbi dil səviyyələrində işlədilir. Sovetlər Birliyi dövründə Tuva Muxtar Respublikasında bu dildə 200 min 929 nəfərin danışdığı bildirilmişdir. İndi isə sadəcə Rusiya Federasiyasının tərkibində olan Tuva Muxtar Respublikasında həmin dildə 250.000 min nəfərin danışdığı göstərilir. Bundan başqa, Monqolustanda 27.000 min nəfərin, Çin Xalq Respublikasında yerləşən Sincan Uyğur Muxtar Respublikasında isə 2400 nəfər şəxs həmin dildən bir ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə edildiyi ensiklopediyalarda qeyd olunur. (Bax: <http://tq.wikipedia.org/wiki/Tuvaca>).

Mübahisəli məsələlər var, bəziləri «tuva», bəziləri «tıva», bəziləri isə «tuvin» işlədilməsinin leyhinədir. Vla-

dimir Baqay-oolun fikrincə, «...Mən «tıva» adının, anlayışının işlənməsinə qətiyyətlə əks mövqedəyəm. Mənfi addır. Etnik addır, «etnik tıvalar» var. Rus dilində istifadə olunan «tuvin dili» münasibdir. Təəssüf ki, «tıva» əhali arasında intensiv işlənir. Tıva xalqın etnik adıdır. «Tuva» geniş dairədə rəsmi yerlərdə, qəzetlərdə istifadə olunur. (Bax:

Deyildiyi kimi, tıva dilinə rəsmi dairələrdə tuvin dili deyirlər. Bu dil tuvinlərin qarşılıqlı ünsiyyət, əlaqə vasitəsidir. Tıvada sosial (ekstralingvistik amillər) təcrübədə tuvin dili funksionallaşmışdır, buna ekstralingvistik amillər də öz təsirini göstərmişdir, bu dildil kompetensiyası səviyyəsini qoruyub saxlamışdır. Bu gün tuvin dili dil varisliyini (vərəsəliyini) ardıcıl sürətdə, arasıkəsilmədən biri digərinə keçirir. Tıvada aparılan sosiolingvistik tədqiqatlar 1960-cı illərdən başlamış və bu qənaətə gəlinmişdir. Tıvada dil situasiyası 2016-cı il dil kompetensiyası səviyyəsinə görə təhlildə müxtəlif sosial-demografik səciyyə daşıyır. Respondentlərin yaşlı nəslində (50-60 yaş arası) dil kompetensiyası formalaşmışdır. Ədəbi dilinin normaları sabitləşmişdir. Tuvin dilini 14-18 yaşda olan məktəblilər isə zəif öyrənə bilirlər. Yəni 15% qrup tuvin dilinin qorunub saxlanma vacibliyini hesab etmir. Müasir dövrdə tuvalılardan ibarət gənclərin dil situasiyasını rus dili təşkil edir. Ana dilini bir çox gənclər sosial perestij dil kimi tanımır. Problem ölkədə dil situasiyasının sosial xarakterindən irəli gəlir. Dil situasiyasına sosial amillər (yəni yaş, cins, sosial durum, peşə-sənət, milli dil identikliyi, prosesin daxili amilləri, coğrafi areal, dispers yaşayış, əhalinin etnodemografik parametrləri, etnoloq qruplar və s.) güclü təsir göstərir. Faktoloji təhlillər göstərir ki, örtülü sosial kontekst, respublikanın coğrafi durumu, bu ərazilərdə tuvinlərin kompakt halda yaşamaları kardinal etnodemografik dəyişikliyə və dil situasiyası zəngin mədəni ənənələrə söykəndiyindən xəbər verir.

Tez-tez suallar meydana çıxır. Valideynlər öz uşaqları ilə hansı dildə danışirlar?- Respondentlərin 20%-dən çox yaşlı kateqoriya; 19-30 yaş, 31-40 yaş, 41-55 yaş, 56 və daha çox yaşlı insanlar rus dilində ünsiyyət qururlar (Bax: Bavuu- Sörön, M.V. (2010) Tuvin sikiy əzik na sovremennom gtape (Glektronniy resurs)Novie <file:Novie> issledovaniə Tuvı. № 3. URL: <https://nit.Tuva.asianitarticlevievv500>

Başqa bir sual: Nə üçün tuvin dili bütün həyatı sferalarda işlənmir?

Sosial həyatda tuvin dilinin yeri, rolu nədən ibarətdir? Tuvin dili funksionallaşaraq gündəlik həyat, gündəlik məişət, qarşılıqlı əlaqəni tuvin əhalisi arasında təmin etməkdədir.

Tuvinlər etnoloq qrup şəklində Krasnoyar çevrəsində də yaşayırlar. Onlar «Us tıvaları» adlanırlar. Həmin yaşayış yerinə yaxın Us çayı axır, ərazi Kaşpal adlanır.

Qazaxstanda da tuvalar (tıvalar), soyotlar, soyonlar, uryanxaylar (tarixi adı) etnik qrup təşkil edirlər. Tuvinlər Rusiya Federasiyasının Tıva respubli-

kasının köklü sakinləridir. 244 min insan həm də etnos kimi görünür.

18 iyun 1918-ci ildə Tannu-Tuva Xalq Respublikası yaradılmışdır.

Tuva Respublika öncə öz möhtəşəm himnini formalaşdırdı: «Tooruktutq dolqay tandım» xalq mahnısı, Ayana Monquş 2011-ci ildə yeni himni yazdı: «Men-tıva men» (Mən tuvinəm). Sözləri Okey Şanaqaş, musiqisi Kantomur Sapriqlardır.

Tıvalıların soyadları azərbaycanlıların soyadlarından fərqlənir: Aydın Monquş İşkin oğlu, Borbaana Barjay, XX əsrdə tuva dilində yazan sənətkarların adları:

Arapçor Aleksey Duqeroviç
Artık Xovalıq Xom-Ottukovna
Darjay Aleksand Aleksandrovis
Donqak Eduard Lyundupoviç
Monquş Dorju Bayanoviç
Olçey-ool, Monquş Kunqaeviç
Oorjak Mannay Namzıraeviç
Oorjak Çançı-Xoo Çapaajukoviç
Saqan-ool, Oluq Oderbeeviç və b.

Fonetika

Əlifba: a, b, v, q, d, e, e.j, z, i, y, k, l, m, n, N, o, ö, p, r, s, t, u, ü, f, x, ç, ş, h, ğ, ı, ğ, g, ö, ə, ü.

Rus dilində olan sərtləşdirmə və yumşaltma işarələri də bu dildə istifadə olunur: ğ, c

Bu dildə saitle samit arasında sərtləşdirilmiş və yumşaldılmış işarələr işlədilir. Məs.: a c t (at), o c t (ot), g c t (ət), k a c t (kat, yemiş) və s. Bu Tıva türklərinin sırf dilinə xas olan əlamətlərdir.

Samitlə sait arasında: çağs (yağış), çüçk (yük), açş (aş), çacs (bahar), kıcs (sıxmaq, çabalamaq) və s.

Qeyd edək ki, bu hal bəzi sözlərdə müşahidə olunur.

Sağır N-nun işlənir, sözün önündə gəlmir.

Ö, ü sailləri işlənir.

Belə imla qırtlaqda deyilən səslər statusunu qazanmışdır. Bunlar nəfəsli tələffüz edilir.

Uzun saillər: ool (oğul), çaak (ya-naq), aas (ağız), baar (bağır), çoon (yoğun), aar (ağır), sook (soyuq), oor (oğru), söök (süNük), köör (görür), aar (alır), baar (barır-gedir) və s.

Tıva dilində intervokal mövqedə səs komplekslərinin xarakteri dəyişir. Bu əlamət də tıva dilinə xas fonetik xüsusiyyətlərdəndir (Bax:Tatarinüev B.İ. Xarakter izmeneniy zvukovoqo kompleksa i intervokalğnum k v tuvinskoy əzike «Sovetskaə türkoloqiə», 1974, ; 6, s.18-27)

Tıva dili ilə bağlı aparılan tədqiqatlar içərisində müəyyən bölgələrdə yaşayan əhalinin nitq xüsusiyyətlərinin tədqiqi mühüm yerlərdən birini tutur. Tuva filologiyasında bu tədqiqatlar seçilir, diqqəti cəlb edir: (Kunaa A.Ç.Zvukovoy stroy tes-xemskoqo qovora tuvinskoqo əzika: avto-ref. Diss. Kand.filol.nauk L., 1958, 14 s.; Kuular E.M. Öqo-vostoçniy dialekt tuvinskoqo əzika. Kızıl: Tuvinskoy qosudarstvnniy universitet, 2012, 213 s.; Seqlenmey S.F. Osobennosti reçi nase-lenie Dzun-Xemçikskoqo rayona. Voprosı tuvinskoy filoloqii. Kızıl, 1983, s.151- 153).

(Davamı 9-cu səhifədə)

VƏ ONLARIN DİLİ

(Əvvəli 8-ci səhifədə)

Morfologiya

Tıva dilində sözlər quruluşca 3 qrupa ayrılır:

Sadə sözlər: kiji (insan), ajıl (iş), aN (ay) və s.

Düzəltmə sözlər: kiji-zi-d-ilqe (tərbiyəçi), biji-k (yazılı), ajıl-da-kçı (işçi), an-çı (ovçu) və s.

Mürəkkəb sözlər: ada-ue (ata-ana), sarjaq (inək yağı), sarıq+çaq (salo) və s.

Bu dildə müxtəlif tip şəkilçilərdən istifadə olunur. Məs.: Çurt (yurd)- çurt-ta «yaşa», çurt-ta-lqa «həyat», uqaan «ağıl»- uqaan-nıq «ağıllı», sut (süd)-sut-tuq (südlü), sut-te-er (süd əlavə etmək) və s.

Sözdəyişdirici, formadüzəldici şəkilçilər: oruk (yol)- oruk-çuqaş (kiçik yol, tropinka), kızıl (qırmızı)-kızıl-zımaar (qıpqırmızı) və s.

İsimlər. Tuva dilində bir neçə cür cəmlilik bildirən şəkilçi vardır: -lar, -ler; -dar, -der, -nar, -ner, -tar, -ter; taglar (dağlar), hoylar (qoyunlar), hölegeler (kölğələr), teylər (təpələr), çerler (yerlər), hölder (göllər), nomnar (kitablar), kastar (qazlar), eşter (arkadaşlar) və s.

Sifətlər: sarıq (sarı) nogaan (yaşıl), ulug (böyük), çoon (qalın), çimçak (yumşaq), bedik (yüksək), algıq (geniş) və s.

Saylar: biree, iyi, üş, dörtd, beş, aldı, çedi, ses 9səkkiz, tos (doqquz), on, çeerbi (iyirmi), üjen (otuz), dörten (qırx), bejen (əlli), aldan (altmış), çeden (yetmiş), sezen (səksən), tozan (doxsan), çüs (yüz) və s.

Bu dildə sıra saylarını əmələ gətirmək üçün Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, -gı, -gi, -gu, -gü, -kı, -ki, -ku, -kü şəkilçilərindən istifadə olunur: birgi (birinci), dörtkü (dördüncü) və s.

Əvəzlilər: Şəxs əvəzlilikləri: men (öörenikçi) men (tələbəyəm), sen (öörenikçem sen, ol (öörenikçi ol, biz) öörenikçi bis, siler (öörenikçi siler, olar (öörenikçi olar), bot (öz, kəndi) və s.

Zərflər: daşkaar (dışarı), işkeer (içəri), burun-gaar (irəli), soNgaar (geri), atkaar (geri), beer (bəri), inaar (ötə), aldu (aşağı), kecee (gucə, axşam), küzün (güzün) və s.

Feillər: Bu dildə feillərin müxtəlif paradıqmaları ilə tanış olaq: iştim (içdim), iştiN, işti, iştivis, iştiner, işti (ler); körge men (gördümgörmüşəm), körge sen, körge, körge bis, körge siler, körge (ner)

Dialektlər

Tuva dilinin 4 dialektinin mövcud olduğu bilinir: 1) Töp dialekti (mərkəz dialekti); 2) Barun dialekti (Bati ləhcəsi); 3) Murnuu-çöön dialekti (Güney-doğu ləhcəsi); 4) SoNgu-söön dialekti (quzey-doğu ləhcəsi).

Tuva dilinin 4 dialektindən söhbət gedir: mərkəzi, şərqi, şimal-cənub və qərb-cənub.

Bu dil ərazi baxımından aşağıdakı dialekt və şivələrə bölünür: mərkəzi dialekt: dzun-xemçik, erzin-texxem, uluq-xem, ovyur və tandın şivələri; şərqi dialekti: bay-tayqın-barun-xem, monqun-tayqın, kara-xol şivələri; tere-xol, todjin, tsaqaan-nur dialektləri; altay dialekti- kobdos, tüenqel, kitay şivələri.

Tuvin dilinin müasir cəhətləri dialektlərarası nəticələrdən, dillərarası əlaqədən, xüsusi ehtiyatların (resursların) inkişafından ibarətdir.

Tuva toponimləri bütöv şəkildə dil əlaqələrinin durumunu əks etdirir: mərkəzi və şərqi dialektləri və onun şivələri müasir Tuva ərazisinin geniş olduğunu təsdiqləyir. Tuva toponimlərinin böyük əksəriyyəti flora və faunamı əks etdirir.

Tuva, mərkəzi Aziyanın coğrafi mərkəzi kimi öz toponimləri ilə bütün dil kontaktlarını əks etdirir, qədim ərazilərin mənşəyini göstərir. Müasir tuva dilinin dialekt sistemi bu xüsusda təşəkkül tapa bilmişdir.

P.Seren bu dialektədən bəhs edən namizədlik işi yazmışdır.

Leksika

Tuva ədəbi dili 1930-50-ci illərdə fəaliyyətə başlamışdır. Tuva dilinin leksikasına monqol dillərinin güclü təsiri olmuşdur.

Rus dilindən bəzi elementlər keçmişdir: ts (tse-ment, tsirk-sirk); şç şçyotka (firça), şçyotkalaar (firçalamaq) və s.

Deyimlər

Tuvalar kijn doş oyup balıktavas çoraan (Tuvalar qışda buzu dəlib balıq ovlamazmış)

Bister ulug ulustun çugaazın aajok dıNnaar turgan bis (Bizlər böyüklərin sözünü mütləq tutarıq)

Çağbışaan çastı doktaadır arga bar eves (Yağan yağışı durduracaq bir yol yoxdur)

Börü ğajı deg möNgünün, at başı deg aldının tudup sungan (Qurd başı qədər gümüşünü, at başı qədər qızılına alıb vermiş)

Sintaksis

Cümlədə söz sırası gözlənilir: Men Kızılda çurt-tap turar (Mən Kızılda yaşayıram)

Sual sözləmlərini qüvvələndirməkdən ötrü Tuva dilində-be elementindən istifadə olunur: eki be? (yaxsımı?), ında tudug bar be?-orada tikini varmı?

Sual cümlələri: Kajan keldiNer?

Gündəlik danışılan cümlələr: Ekii (salam), Meen adım (Mənim adım), Çettirdim (təşəkkür edirəm), Öörüp tanıştım (Tanışlığımıza məmnun oldum), Kayda çurttar turar siler? (harada yaşayırsınız?)

Tabesiz mürəkkəb cümlə: Kiji üreni kaya-daa çoruur, kuş üreni kaya-daa ujar (İnsanoğlu hər yerə gedər, kuş dölü hər yerə uçur)

Tabeli mürəkkəb cümlə: Erten ayas hün bolza, tayga ünüp kattazımza, kattan endere çıp algas, eş-öörümge baza berziməe (Sabah ayaz gün olsa, meşəyə gedib meyvə toplasam, meyvədən çox toplayaraq (yığaraq) dostlarıma da versəm...)

Mətnlər

ÖgnüN eeleriniN dili holuk çok şüüt Tuva. Su-mu-daa tövünge-bile çugaalajırımıska ında çoraan. İnçalzadaa iyi çangıs bildinmes, bistin çançıkpaanımıs söster dınnalgılaar bolçuk.

Tərcüməsi: Çadır sahiblərinin dili tıpkı Tuva. Kənd mərkəzində də tuvalarla danışdığımızda da belədir. Fəqət, bir-iki anlaşılmaz, bizim öyrənmədiyimiz sözlər duyulurdu.

Oon soonda olar ködeje çorupkan. BottarınıN töreen çerince- Hemçikçe-daa barbaanr. Kaa-Hem öru çalıp algannar. ANaa bazala Hemçikten köjüp kelgen tanıjı turğan. Oon k.gülgezinge kirgeş, kolhoz hoyu kadara bergen. Çurttar turğan çivıt ıyaş bajıNınga törelderin olırtur kaan. Salbak-ool ol bajıNdan ööredilgezın ulamçılaan. İnçalza-daa onu doozup çettikpeen, şeriğ baar nazını çedip kelgen.

Tərcüməsi: Ondan sonra onlar kəndə getmiş. Öz doğulduğu yerlərinə Hemçikə də getmişlər. Kaa-Hemeyi yuxarı sürükləmişlər. Yenə də orada Hemçikdən köçüb gələn tanışları varmı. Onun kölgəsinə girincə kolxozun qoyunlarını otlatı vermiş. Yaşadığı söyüd ağacı evinə qohumlarını da oturtmuşdu. Salbak -ool o evdə biliyini davam etdirmişdir. Fəqət, məktəbi bitirmədən əsgərlik vaxtı gəlmişdir.

Tuva dilçiliyinə aid yeni tədqiqatlar meydana çıxır. Bunlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik: D.A. Monquş. Tuvaca- Türkçe sözlük» .Book covet, 2005; Tuva Türkçesi sözlüğü. Book covet, 2003; Cat Ş.Ç. Tıva dialektoloqıe. Kızıl: TıvHÜÇ, 1987, 104 s.; Tıva dialektoloqıe (Tekst) Kızıl: TuvQU, 2013, 229 s.; Arıkoğlu E., Kuur K. Tuva Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003, 218 s. (türk dilində); Otybay Zh. Tuva TürkçesiÇağdaş Türk Lehçeleri Setin Aktarmaları. Ed. by Biray Nergis. İstanbul: Kesit Yayınları, 2016, 824 s., s.727-758 (türk dilində) və s.

Təəssüf ki, bu tədqiqatlardan bizim xəbərimiz yoxdur, bu əsərlər ya internet səhifələrində yerləşdirilməli, ya da kitablar Azərbaycanın kitabxanalarına da göndərilməlidir.

Folklor

Atalar sözləri

Mal kiştejip tanıjar, Kiji çugaalajıp tanışar (Heyvanlar kişnəşə-kişnəşə, İnsanlar danışa-danışa)

Sögleen söz, kerken ıyaj (Söylənən söz, kətilmiş ağaj)

Bagda don bijig, söste şın bijig (Bağda düğüm sağlam, sözdə doğru sağlam)

Üzer buğa mıyıs dögeer (Kəsiləcək buğa buy-nuz göstərer)

Ertem çokta, erten baza dün (Elm yoxsa, gündüz də gecə kimidir)

Ertemnəri nomdan Tuvar (Bilik kitabdan əldə edilir)

Dus çokta amdan çok (Duz yoxsa, dad yoxdur)

Tura çokta küş çok (İştah yoxsa, güc yoxdur)

Nəticə

Tuvin dili- Rusiya Federasiyasının az titullu dil-lərindəndir. Bugün həmin dil kifayət qədər funksio-nallaşmış və demoqrafik güc əldə etmişdir. Ekstra-linqvistik amillərin təhlili göstərir ki, sosial-demoq-rafik, tarixi, coğrafi və başqa xüsusiyyətlər ərazidə-ki dil situasiyasına təsir göstərir, dil situasiyası qey-ri-müəyyən xarakter kəsb edir, belə vəziyyət mü-a-sir tuvin dilinin funksionallaşmasına nə qədər də ol-sa neqativ-mənfi təsir göstərir.